

Παλαιογραφία

Η επιστήμη που εξετάζει τις παλαιές γραφές

Αντικείμενο: αρχαίες γραφές στις διάφορες φάσεις της εξέλιξή της

Επιγραφική (ό,τι είναι χαραγμένο σε σκληρό υλικό)

Διπλωματική (αρχειακά, δημόσια, ιδιωτικά έγγραφα)

Παλαιογραφία (4 μ.Χ. χειρόγραφους κώδικες σε περγαμηνή-χαρτί)

Παπυρολογία (ό,τι είναι χαραγμένο σε πάπυρο)

Ελληνική επιγραφική Αρχαίες ελληνικές επιγραφές

8^{ος} π.Χ. αιώνας - 5^{ος}/6^{ος} μ.Χ. αιώνας

Δίσκος Φαιστού 17^{ος} π.Χ. αιώνας

1^η όψη 122 σύμβολα

2^η όψη 119 σύμβολα

Ο πήλινος δίσκος της Φαιστού, που ανακαλύφθηκε το 1908 από τον Luigi Pernie, χρονολογείται τον 17^ο αιώ. π.Χ. και φιλοξενεί μια μυστηριώδη επιγραφή αποτελούμενη συνολικά από 241 σύμβολα σε σπειροειδή διάταξη. Η γραφή πιθανότατα είναι συλλαβογραφική. Το κείμενο δεν έχει αποκρυπτογραφηθεί.

Γιατί οι άνθρωποι ένοιωσαν την ανάγκη να γράψουν;

Ο Διόδωρος Σικελιώτης (12, 13.2), ιστορικός του 1ου αι. π.Χ., απαντά:

*Τίς γὰρ ἂν ἄξιον ἐγκώμιον διάθοιτο τῆς τῶν γραμμάτων μαθήσεως;
διὰ γὰρ τούτων μόνων οἱ τετελευτηκότες τοῖς ζῶσι διαμνημονεύονται.*

[Μετ. Ποιός θα μπορούσε να εγκωμιάσει, όπως της αξίζει, την εκμάθηση των γραμμάτων; Μόνον με αυτά η μνήμη των νεκρών παραμένει ζωντανή στους ζωντανούς.]

Η γραφή δεν είναι παρά η προσπάθεια των ανθρώπων να επιμηκύνουν τη μνήμη τους και να αντισταθούν στη λήθη του χρόνου. Με τη γραφή διασώζεται η μνήμη ενός παλαιότερου κόσμου.

Η Επιγραφική

- Η Επιγραφική είναι κλάδος βοηθητικός της ιστορίας. Όσοι ασχολούνται με αυτήν, ονομάζονται Επιγραφικοί ή Επιγραφολόγοι.
- Πρωτοπόροι όσον αφορά την Επιγραφική ήταν οι Γερμανοί (Ακαδημία Βερολίνου), γιατί αυτοί πρώτοι μελέτησαν και εξέδωσαν τις ελληνικές επιγραφές.

1^ο έργο: «**Corpus Inscriptionum Graecarum**» (1200 επιγραφές)

2^ο έργο: «**I.G.**» → «**Inscriptiones Graecae**» (31 τόμοι)

Το δεύτερο αυτό έργο, που εκδόθηκε και εποπτεύθηκε από τον **Wilamowitz**, δεν είναι προϊόν επιστημονικής μελέτης ενός επιστήμονα αλλά πολλών διαπρεπών φιλολόγων και επιγραφικών. Διακρίνεται για την πιστότητα στη μεταγραφή, την πληρότητα, την εγκυρότητα των σχολίων, την συνοπτική αλλά ταυτόχρονα περιεκτική παρουσίαση επιγραφών.

Η σημασία των επιγραφών

- Οι επιγραφές είναι **αυθεντικά κείμενα**, διότι μεταξύ του χαρακτήρα και του αναγνώστη δεν παρεμβάλλεται κανείς, όπως αντιθέτως συμβαίνει με τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων, που έφθασαν έως εμάς αντιγραφόμενα επί αιώνες, με αποτέλεσμα να έχουν υποστεί αλλοιώσεις.
- Οι επιγραφές **αποτυπώνουν την εξέλιξη της γλώσσας** και της **φωνητικής** πιο πιστά από τα φιλολογικά κείμενα.
- Παρέχουν **πολλές και σημαντικές πληροφορίες**: φέρουν στο φως νέα στοιχεία, άγνωστα προηγουμένως από οποιανδήποτε άλλη πηγή, φιλολογική ή αρχαιολογική μαρτυρία.
- Διαφωτίζουν πολλά σημεία του αρχαίου βίου, κάποτε σκοτεινά, και συχνότατα συμπληρώνουν τις πληροφορίες που παρέχουν οι αρχαίοι συγγραφείς για πολιτικά ή πολεμικά γεγονότα, για τους θεσμούς, την οικονομία, το δίκαιο, την κοινωνική οργάνωση, τη λατρεία, την καθημερινή ζωή.
- **Οι επιγραφές**
- **φιλολογικά κείμενα**
- **αρχαιολογικά μνημεία**

Πηγές αρχαίας
ιστορίας

Οι επιγραφές ως τεκμήρια της ιστορίας

- Ο **Ηρόδοτος** παραθέτει επιγραφές και ασχολείται με την προέλευση του αλφαβήτου,
- ο **Ελλάνικος** ο Λέσβιος με βάση τις επιγραφές παραθέτει ιστορικές μαρτυρίες σε όλα τα έργα του κυρίως στο *Καρνεονίκαι* (κατάλογος νικητών στους τελούμενους αγώνες στη Σπάρτη προς τιμή του Καρνείου Απόλλωνα)
- ο **Θουκυδίδης** και ο **Ξενοφών** και
- οι ρήτορες **Ανδοκίδης, Ισοκράτης, Δημοσθένης**
- Σημαντική πηγή πληροφοριών είναι ο **Παυσανίας** ο περιηγητής (2^{ος} αι π.Χ) ο οποίος παραθέτει πολλές επιγραφές στα 10 βιβλία του.
- Κατά τη **βυζαντινή εποχή** πολλοί λόγιοι αντέγραφαν επιγραφές και στη συνέχεια τις παρέθεταν στα συγγράμματά τους με τη μορφή παραπομπών.

Ο **Θουκυδίδης** λ.χ. συχνά επικαλείται τη μαρτυρία επιγραφών, για να τεκμηριώσει την άποψή του, συχνά παραθέτει και το κείμενό τους αυτούσιο· βλ. **Θουκ. 5, 47**· συνθήκη μεταξύ Αθηναίων, Αργείων, Μαντινέων και Ηλείων του 420 π.Χ. Τον 19ο αι. βρέθηκε κοντά στο θέατρο του Διονύσου τμήμα ενεπίγραφης στήλης λευκού μαρμάρου (**IG I³ 83**), που σώζει μέρος της παρατιθέμενης από τον ιστορικό συνθήκης.

1

- [Ἀργείον. Μαντινέον. Ἑλ]ε[ί]ον. **IG I³ 83**
- [σπονδὰς ἐποιέσαντο *ἑκατὸν Ἀθηναῖοι ἔτε καὶ Ἀργεῖοι καὶ Μαντινῆς καὶ Ἑλεῖοι*]ι πρὸς ἀλλέλος *ἡ-*
- [*υπερ σφδν αὐτδν καὶ τδν χσυμμάχον ἡδν ἄρχοσι ἡεκάτεροι ἀδόλος καὶ ἀβλαβῆς καὶ*] κατὰ γέν καὶ κα-
- [*τὰ θάλατταν. ἡόπλα δὲ μὲ ἐχσεῖναι ἐπιφέρειν ἐπὶ πεμονεῖ μέτε Ἀργεῖος καὶ Ἑλεῖοις καὶ Μαντινέας*
- 5 [*καὶ τὸς χσυμμάχος ἐπὶ Ἀθηναῖος καὶ τὸς χσυμμάχος ἡδν ἄρχοσι Ἀθηναῖοι, μέτε Ἀθε]ναῖος καὶ τὸς χ-*
- [*συμμάχος ἡδν ἄρχοσι Ἀθηναῖοι ἐπὶ Ἀργεῖος καὶ Ἑλεῖος καὶ Μαντινέας καὶ τὸς χσυ]νμάχος, τέχνει*
- [*μεδὲ μηχανεῖ μεδεμιᾷ νν κατὰ τάδε χσυμμάχος ἔναι Ἀθηναῖος καὶ Ἀργεῖος καὶ Μα]ντινέας καὶ Ἑλ-*
- [*εῖος ἡεκατὸν ἔτε· ἐὰν πολέμιοι ἴοσι ἐπὶ τέν γέν τέν Ἀθηναῖον, βοεθῆν Ἀργεῖος καὶ*] Μαντινέας καὶ
- [*Ἑλεῖος Ἀθέναζε, καθότι ἂν ἐπαγγέλλοσι Ἀθηναῖοι, τρόποι ὅτοι ἂν δύνονται ἰσχυρ]οτάτοι κατὰ τὸ*
- 10 [*δυνατὸν· ἐὰν δὲ δειόσαντες οἴχονται, πολεμῖαν εἶναι ταύτεν τέν πόλιν Ἀργεῖοις*] καὶ Μαντινεῦσ-
- [*ιν καὶ Ἑλεῖοις καὶ Ἀθηναῖοις, καὶ κακὸς πάσχεν ἡυπὸ ἡαπασδν τδν πόλεον τούτον· κ]αταλύεν δὲ μὲ ἐ-*
- 25 [*τρατιᾷ τέν ἡεγεμονίαν ἐχέτο, ἡόταν ἐν τῇ αὐτές ἡο πόλεμος ἔι. ἐὰν δὲ ποι δόχσει ἡαπάσαις ταῖς*
- [*πόλεσιν κοινεῖ στρατεύεσθαι, τὸ ἴσον τῆς ἡεγεμονίας μετέναι ἡαπάσαις ταῖς πόλεσιν. ὁμ]όσαι δ-*
- [*ἐ τὰς σπονδὰς Ἀθηναῖος μὲν ἡυπέρ τε σφδν αὐτδν καὶ τδν χσυμμάχον, Ἀργεῖοι δὲ καὶ Μαντινῆς καὶ Ἑ]-*
- [*λείον καὶ ἡοι χσύμμαχοι τούτον κατὰ πόλες ὁμνύντον. κτλ. (=Thuc. 5.47.8-12)]*

Η ερμηνεία μιας επιγραφής

- 1) ο **υλικός φορέας** της, κατά κανόνα λίθος, επάνω στον οποίο είναι χαραγμένη.
 - 2) οι **συνθήκες εύρεσης** του ενεπίγραφου λίθου.
 - 3) ο **τόπος** εύρεσης· και
 - 4) η **χρονολόγηση**, η οποία στηρίζεται σε εσωτερικά τεκμήρια, στο σχήμα γραμμάτων, αλλά και στα αρχαιολογικά δεδομένα (κεραμική, πλαστική, αρχιτεκτονική).
 - 5) η **μετάφρασή** του, η οποία πρέπει να αποδίδει το πνεύμα του κειμένου.
- Αλλιώς μεταφράζεται ο Αριστοφάνης, αλλιώς ο Θουκυδίδης, διαφορετικά μια συνθήκη συμμαχίας και διαφορετικά μια ερωτική επιγραφή.

Αποκατάσταση επιγραφών

Επιγραφές χαραγμένες σε μνημεία που εκτέθηκαν στον αέρα και στις καιρικές συνθήκες και όσα χρησιμοποιήθηκαν για λιθοστρώσεις και για κατώφλια είναι δύσκολο να διαβαστούν.

- Αντέχουν περισσότερο → βωμοί & βάσεις αγαλμάτων
- Κινδυνεύουν περισσότερο → οι στήλες των ψηφισμάτων
- *Η καταστροφή μιας επιγραφής σημαίνει:*
- α) εξαφάνιση μεμονωμένων λέξεων ή φράσεων από φθορά, χτυπήματα ή επαναχρησιμοποίηση.
- β) απόσπαση τμήματος του λίθου.

Πώς γίνεται η αποκατάσταση μιας επιγραφής

1.) Μπορεί το κείμενο να αποκατασταθεί **από μόνο του**, όταν φέρει επαναλήψεις ονομάτων ή συγκεκριμένης φρασεολογίας, π.χ. τα ψηφίσματα στα οποία έχουμε όνομα, πατρώνυμο, εθνικό και συγκεκριμένη φρασεολογία ανάλογα με τον τύπο του ψηφίσματος, είναι εύκολο να αποκατασταθούν.

Στην περίπτωση αυτή λαμβάνουμε υπόψη τις υλικές συνθήκες π.χ. το πλάτος της στήλης και τη διάταξη των γραμμάτων.

Προσπαθούμε να καθορίσουμε το μήκος των γραμμάτων ανά στίχο.

2.) Να **συγκρίνουμε** το κείμενό μας με ένα άλλο **αντίτυπο** του ίδιου. Κάποιες φορές το κείμενο χαρασσόταν σε 2 ή 3 αντίγραφα, π.χ. στήλες εκτεθειμένες σε διάφορα σημεία ή ψηφίσματα με τα οποία μία πόλη τιμά δικαστές άλλης πόλης.

3.) Με τη μέθοδο των **παράλληλων κειμένων**. Εδώ μελετάμε κείμενα του ίδιου περιεχομένου και, αφού καθορίσουμε τη θέση και το μήκος του τμήματος που πρέπει να αποκατασταθεί, προχωρούμε στην αποκατάσταση βασιζόμενοι στο υλικό των παράλληλων κειμένων.

Προϋποθέσεις για την αποκατάσταση

- λογική, μνήμη, φαντασία

Η δυσκολία μεγαλώνει όσο πιο πρωτότυπο είναι το γραπτό κείμενο
Αν το κείμενο είναι μοναδικό δε θα αποκατασταθεί ποτέ.

- Οι αθεμελίωτες αποκαταστάσεις είναι βλαβερές γιατί κρύβουν το πρόβλημα & παραπλανούν.

Χρονική περίοδος και γεωγραφικές περιοχές ελληνικής Επιγραφικής

Χρονικά όρια: 8^{ος} π.Χ. αι. – 6^{ος} μ.Χ. αιώνας. [1300 περίπου χρόνια]

Οι παλαιότερες ελληνικές επιγραφές των ιστορικών χρόνων χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 8ου αι. π.Χ. με αφετηρία την «Οινοχόη του Διπύλου» που θεωρείται η αρχαιότερη επιγραφή γραμμένη στο αλφάβητο 740/730 π.Χ. Από τότε μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου, τον 6ο αι. μ.Χ. «Επιγραφή της Αγάπης», υπάρχει μία αδιάλειπτη σειρά επιγραφικών κειμένων.

Οι περισσότερες επιγραφές βρέθηκαν στην Ελλάδα. Από αυτές οι 14.500 επιγραφές βρίσκονται στο Επιγραφικό Μουσείο και 7.500 επιγραφές στην Αγορά των Αθηνών, σε αρχαιολογικούς χώρους, μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού. Τα επιγραφικά ευρήματα καλύπτουν την ιστορία των 13 περίπου αιώνων και γεωγραφικά εκτείνονται από την περιοχή της Ισπανίας μέχρι την Ινδία και από τη Ρουμανία μέχρι τη Λιβύη και την Αίγυπτο.

Καταγωγή της γραφής των Ιστορικών Χρόνων

Φιλολογικές μαρτυρίες:

Ο Ηρόδοτος 5.58 μάς λέει ότι οι Έλληνες έμαθαν από τους Φοίνικες τη γραφή.

Ο Evans πιστοποιεί την ομοιότητα της κρητικής γραφής με τα φοινικικά γράμματα. Το 1300 π.Χ. λέει ότι άποικοι Κρήτες, οι Φιλισταίοι, μετέφεραν από την Κρήτη στην Παλαιστίνη τη γραφή και έτσι αναπτύχθηκε το φοινικικό αλφάβητο.

Ο **Διόδωρος** λέει ότι οι Κρήτες μετέφεραν τη γραφή τους στην Παλαιστίνη. Οι Φοίνικες περιόρισαν τα σύμβολα σε 22 τα οποία ονόμασαν με βάση εικόνες.

Ενδείξεις για την προέλευση της γραφής από τους Φοίνικες

- 1) το **σχήμα** όλων σχεδόν των πρώιμων ελληνικών γραμμάτων είναι ίδιο με το σχήμα του βόρειου σημιτικού αλφαβήτου
- 2) η **σειρά** των γραμμάτων στο αλφάβητο
- 3) το **όνομα** των γραμμάτων που για τους Έλληνες δε σήμαινε τίποτα (άλεφ= βόδι, beta= σπίτι)
- 4) ο σημιτικός **τρόπος γραφής** από δεξιά προς τα αριστερά τον οποίο και υιοθέτησαν οι Έλληνες, όπως αποδεικνύεται από τις πρώιμες σωζόμενες επιγραφές.

Οι Έλληνες έκαναν μεγάλες αλλαγές στο αλφάβητο που υιοθέτησαν από τους Φοίνικες. Οι Φοίνικες δεν είχαν φωνήεντα. Οι Έλληνες χρησιμοποιώντας κάποια σημιτικά σύμβολα δημιούργησαν φωνήεντα, **α, ε, ι, ο, υ** και πρόσθεσαν μετά το T τα γράμματα **φ, χ, ψ**. Σε κάθε τόπο έγιναν αλλαγές ανάλογα με τις ανάγκες του τόπου.

Κόππα και δίγαμμα

Στα επιχώρια αλφάβητα χρησιμοποιήθηκαν:
το **κόππα (Q)** και
το **δίγαμμα (F)**.

Το πρώτο χρησιμοποιείτο στα αλφάβητα (στη Λακωνία και στη Φωκίδα δεν έχει μαρτυρηθεί) **προ των φθόγγων ο, υ και των συμφώνων λ και ρ αντί του K και εξαφανίστηκε στα περισσότερα βαθμιαία μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.**, ενώ στα υπόλοιπα, όταν αυτά περιέπεσαν σε αχρηστία στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.
[Q+o-u-λ-ρ]

- Το **δίγαμμα** εμφανίζεται —όχι σε όλα τα αλφάβητα, στη Ρόδο, Θήρα, Μήλο και Ιωνία δεν έχει μαρτυρηθεί— **προ φωνηέντων** και σε μερικές περιοχές (λ.χ. στην Κρήτη) γράφεται μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ.

Τρόποι γραφής

Από τον 8^ο έως τον 6^ο π.Χ. αιώνες ίσχυσε, όχι κατ' αποκλειστικότητα, η γραφή από δεξιά προς τα αριστερά.

1. **Α(ριστερά) ← Δ(εξιά)**

«ἐπὶ τὰ λαιὰ»

- Η γραφή ήταν συνεχής χωρίς κενά ανάμεσα στις λέξεις. Οι χαρακτες που χάραζαν στην σκληρή ύλη των επιγραφών έγραφαν κατ' αυτόν τον τρόπο.

2. **A ← Δ**

«βουστροφηδόν»

Δ → A Ε Κ Β Δ

3. **Από αριστερά προς τα δεξιά. →** (από τον 7^ο αιώνα π.Χ καθιερώνεται)

«ἐς εὐθύ»

Πώς χάραζαν πάνω στα σκληρά υλικά οι χαρακτες τα κείμενά τους;

#

#

#

#

«κιονηδόν»

Πώς χάραζαν πάνω στα σκληρά υλικά οι χαράκτες τα κείμενά τους;

«πλινθηδόν»

α β γ δ
ε α
κ ζ
ι θ κ η

«σπειρηδόν»

Τελικά από τον 6^ο μέχρι τον 3^ο αιώνα επικράτησε η στοιχηδόν γραφή.

Το ένα γράμμα
κάτω από το άλλο

* * * * *
* * * * *
* * * * *
* * * * *

«στοιχηδόν»

Οι τρόποι χάραξης των επιγραφών

- χτύπημα με στιγμές
- λάξευμα με σμίλη

Το λάξευμα με σμίλη ήταν τρόπος με τον οποίο χαράσσονταν οι επιγραφές στην πέτρα. Μετά τη χάραξη ο χαράκτης έκανε την **εκβάθυνση**. Ύστερα γινόταν ιχνογράφιση με χρώμα, κόκκινο ή μπλε. Αρχικά ο χαράκτης χάραζε τους άξονες, τις κατευθυντήριες γραμμές ανάλογα με το μήκος του κειμένου, ώστε το ύψος των γραμμάτων να είναι πάντοτε ίδιο.

- **χάραξη** (χάραζε ελαφρά τους άξονες)
- **σχηματισμός** (σχημάτιζε τα γράμματα)
- **λάξευμα**
- Το λάξευμα ήταν σκάψιμο, επέκταση του χαράγματος προκειμένου να δημιουργηθεί βαθούλωμα.
- Πολλές φορές παρατηρούνται **κενά** στις επιγραφές.
- Σε αυτές τις περιπτώσεις ο χαράκτης έχει ξεχάσει να λαξεύσει το γράμμα. Με την πάροδο των χρόνων και εφόσον δεν υπάρχει λάξευση, χάνεται και η λεπτή γραμμή, αυτή της χάραξης, και το χρώμα εξαφανίζεται. Έτσι μένει ένα κενό στο κείμενο. Όταν ολοκληρωνόταν η χάραξη, η επιγραφή υποβαλλόταν σε επιθεώρηση από τον ίδιο τον λιθογράφο ή από κάποιον άλλον. Ο λιθογράφος σπανιότατα υπέγραφε την επιγραφή.
-

Η χρονολόγηση των επιγραφών

Ο επιγραφικός χρειάζεται να αναζητήσει και να ερμηνεύσει τα στοιχεία που παρέχει η επιγραφή. Αυτά τα στοιχεία είναι:

- Το κείμενο
 - Το υλικό
 - Το μνημείο πάνω στο οποίο είναι χαραγμένη η επιγραφή
-
- **1)** Μερικές φορές η χρονολόγηση **περιλαμβάνεται** στο κείμενο. Για παράδειγμα συχνά αναγνωρίζουμε πόλεις και την εποχή που χαράχτηκε η επιγραφή από τα ονόματα αρχόντων που ήταν σε υπηρεσία και αναγράφονται στην επιγραφή.
πχ. στην Αθήνα οι άρχοντες και οι διάδοχοί τους είχαν καταγραφεί σε επιγραφές - καταλόγους. Λίστες αρχόντων είχαν καταρτιστεί και από ιστορικούς, όπως ο Διόδωρος ο Σικελιώτης και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς.

Η χρονολόγηση των επιγραφών

- **2)** Συχνά οι ίδιες οι επιγραφές **περιλαμβάνουν** τον χρόνο βασιλείας ή διακυβέρνησης βασιλέων ή αυτοκρατόρων αντίστοιχα.

3) Άλλες χρονολογούνται ,επειδή αναφέρονται σε γεγονότα που έχουν **καταγραφεί από ιστορικούς** (π.χ. η αφιέρωση Πεισιστράτου γιού του Ιππία).

- **4)** Λιγότερο ακριβής αλλά φερέγγυα είναι η χρονολόγηση που βασίζεται στην αναφορά **ιστορικών προσωπικοτήτων ή λιγότερο διάσημων αλλά γνωστών στην τότε κοινωνία προσώπων.**

π.χ. στην Αθήνα 3000 πολίτες είναι γνωστοί με τα ονόματά τους (βλ. και κατάλογο εφήβων) π.χ. επιτύμβιες επιγραφές διαφόρων μελών της ίδιας οικογένειας (παππού, πατέρα, εγγονό, δισέγγονο) που βοηθούν να καταρτίσουμε το γενεαλογικό δέντρο.

Το 332 π.Χ. καταρτίστηκαν στην Αθήνα ετήσιες λίστες, που ονομάζονται «**λίστες των εφήβων**», των νέων που υπηρετούσαν την στρατιωτική τους εκπαίδευση. Μετά το 305 π.Χ. παρά το ότι η στρατιωτική εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική, έγινε ένα είδος ανώτατης εκπαίδευσης για τους πλούσιους, συμπεριλαμβανομένων και των ξένων πλουσίων, το έθιμο της δημοσίευσης των ονομάτων των εφήβων συνεχίστηκε μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Επιγραφές που περιλαμβάνουν τα παραπάνω ονόματα χρονολογούνται με ακρίβεια.

Η χρονολόγηση των επιγραφών

- 5.) Τα **αρχαιολογικά και ιστορικά** ευρήματα μπορούν να μας βοηθήσουν στη χρονολόγηση. π.χ. στην περίπτωση της ολοκληρωτικής ή μερικής καταστροφής μιας πόλης, τότε οι επιγραφές που περιέχουν τις αναφορές είναι μεταγενέστερες.
- 6) Κατά **προσέγγιση** μπορούμε να χρονολογήσουμε μια επιγραφή από την αλλαγή στη σταθερή **φρασεολογία**, την αλλαγή στον τύπο του προοιμίου ενός ψηφίσματος.
- 7) Κάποιες **επιγραφές συνδέονται είτε με κτήρια** είτε με έργα τέχνης π.χ. η μορφή του αναγλύφου που είναι πάνω στον τάφο του Ξανθίππου μας οδηγεί στην χρονολογία του 430 π.Χ. περίπου.
- 8) Το 403 π.Χ. έγινε υποχρεωτικό όλα τα δημόσια έγγραφα να γράφονται στο **ιωνικό αλφάβητο**. Μερικοί τύποι του ιωνικού αλφαβήτου είχαν όμως εμφανιστεί σποραδικά σε επίσημα κείμενα στην Αθήνα πριν το 403 π.Χ. Στις ιδιωτικές επιγραφές η αλλαγή γραφής στο ιωνικό αλφάβητο είναι λιγότερο φερέγγυο στοιχείο για την χρονολόγηση των επιγραφών. Οι ιδιώτες είχαν στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα πολλά στοιχεία του ιωνικού αλφαβήτου.

Επιγραφικά Σύμβολα

κ α γράμματα υπόστικτα· όσα δεν σώζονται ακέραια και η αναγνώριση τους δεν είναι ασφαλής

- [] γράμματα μη σωζόμενα στον λίθο και συμπληρούμενα
- ‹ › γράμματα ατελώς χαραγμένα στο λίθο εκ σφάλματος η αντί άλλων·
- στην έκδοση εμφανίζονται τα ορθά εντός γωνιωδών αγκυλών
- { } γράμματα εκ λάθους πλεοναστικά χαραγμένα
- ... η στιγμή δηλώνει ελλείπον στον λίθο γράμμα (λ.χ. 3 στιγμές, 3 ελλείποντα γράμματα)
- - - - οι παύλες δηλώνουν αβέβαιο αριθμό γραμμάτων

Τα αλφάβητα που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο

	Ἦλις	Ἀγρία - Ἀποικίες	Αἰτωλία, Ἠπειρος	Ἰόνια, Κεφαλονία	Δυτικές Εὐβοϊκές στοικιές	Σαρανόσσα - στοικιές	Μέγαρα, Ὑβρία, Σεινούς	Νήσος, Ἀμοργός	Πάρος, Θήσος	Δήλος, Κίος, Σίρος	Κρήτη	Θήρα, Κυρήνη	Μίμος, Σίανος, Ἄναρη	Ἰονική Διοθέα- πολις - στοικιές	Ρόδος, Ξία, Ἀλαριεύς	Κνίδος	Αἰολίς
ἄλφα	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α
βῆτα	Β	Β			Β	Β	Β	Α	Α	Α	Β	Β	Β	Β	Β		
γάμμα	Γ	Ι, Γ	Κ	Κ	Γ, Κ	Γ, Κ	Κ	Γ, Γ	Λ	Λ	Λ	Λ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ
δέλτα	Δ	Δ	Δ, Δ	Δ	Δ, Δ	Δ	Δ, Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
ε̅ ψιλόν	Ε	Ε	Ε, Β	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε, Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε
δίγαμμα	Ζ, Ε	Ζ, Ε	Ζ	Ζ	Ζ, Γ	Ζ, Ε	Ζ	Ζ, Γ	Ι	Ι	Ε, Ζ	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ζ?
ζῆτα	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
ῆτα	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
ῆτα	Θ	Η	Η	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Ε, Θ	Θ	Θ	Η	Θ	Θ	Θ	Θ
θῆτα	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ
ιώτα	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
κάππα	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ
λάμδα	Λ	Γ	Λ	Λ	Λ	Γ	Γ	Γ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Γ	Γ	Γ	Λ
μϋ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ
νϋ	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν	Ν
ξεῖ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ	Χ
ο̅ μικρόν	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο	Ο
πει	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π	Π
σάν	Ι	Μ	Μ	Μ	Μ	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Μ	Μ	Μ	Ι	Ι	Ι	Ι
κόππα	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
έϋ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ	Ρ
σίγμα	Σ	Ι	Ι	Ι	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ	Ι	Ι	Σ	Σ	Σ	Σ	Σ
ταϋ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ	Τ
ϋ, υ ψιλόν	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ
φει	Φ	Θ	Φ	Φ	Φ	Θ	Θ	Θ	Θ	Φ	Φ?	Γ, Θ	Γ, Η	Φ	Φ	Φ	Φ
χει	Ψ	Ψ	Ψ	Υ	Ψ	Χ, Ψ	Χ	Χ	Χ	Χ	Σ?	Κ, Θ	Κ, Η	Χ	Υ	Χ	Χ
ψει	Φ	*			Φ	Ψ	Ψ	Ψ	Ο	Ο	Γ	Γ	Γ	Υ		Ο	Υ
ὦ, ὦ μέγα	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ο	Ο	Θ	Θ	Ο	Ο	Ι	Ο	Υ
στίξη	Ι, Ι	Ι	Ι	Ι	Ι, Ι	Ι, Ι	Ι, Ι	Ι	Ι	Ι	Ι, Χ	Ι	Ι	Ι, Ι	Ι	Ι	Ι, Ι

Η εξέλιξη των γραμμάτων

Οι μορφές των γραμμάτων του φοινικικού αλφαβήτου υπέστησαν ισχυρές μεταβολές. Με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν:

- σταθερότητα σχήματος
- εξομοίωση μεγέθους

Δημιουργήθηκε λοιπόν η μνημειακή γραφή με χαρακτηριστικά:

- την αυθυπαρξία (ξεχωριστά γράμματα)
- τη γεωμετρικοποίηση (5^ο με 4^ο αι. π.Χ έγινε ορθογώνια η γραφή λόγω του σκληρού υλικού)

Η Στήλη της Ροζέττας, 2^{ος} π.Χ. αιώνας

φέρει επιγραφή σε δύο γλώσσες, Ελληνική και Αιγυπτιακή και τρία συστήματα γραφής (ιερογλυφικά, δημώδη και ελληνικά)

